

<https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>

УДК 821.161.2.09:378.4.014.521:025.17 Попов

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
E-mail: korotkyi@knu.ua
ORCID: 0000-0003-0448-1967

СТАНОВЛЕННЯ ІНТЕЛЕКТУАЛА: НАВЧАННЯ П.М. ПОПОВА В РИЛЬСЬКОМУ ДУХОВНОМУ УЧИЛИЩІ ТА КУРСЬКІЙ ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ)

Мета роботи. За допомогою матеріалів особового архіву П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював його навчання в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії. Усвідомлюємо, що будемо бачити цей процес переважно очима нашого героя. **Методологія дослідження.** Для відтворення раннього періоду життя П.М. Попова використовувалися теоретичні засади і методологія сучасної біографістики. Застосовувалися також історико-порівняльний і дедуктивний методи дослідження. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано весь комплекс матеріалів особового фонду П.М. Попова, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонд 285, 7795 одиниць зберігання), про навчання фондоутворювача в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії. Частково реконструйовано коло читання юнака, яке виходило за межі програми навчального закладу і вплинуло на вибір його подальшого життєвого шляху. **Висновки.** Нині відсутня повноцінна наукова біографія П.М. Попова, підґрунтя для написання якої слід готувати. Декілька освітніх інституцій — як

Цитування: Короткий В. Становлення інтелектуала: навчання П.М. Попова в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії (за матеріалами особового фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2 (33). С. 143—162. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

духовних, так і світських — формували особистість інтелектуала. Важливим періодом його життя стало навчання в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії. Саме в Курську сформувалася більшість його ціннісних орієнтирів, які обумовили відмову семінарста від церковної кар'єри на користь світської.

Ключові слова: П.М. Попов, учений-інтелектуал, біографістика, Рильське духовне училище, Курська духовна семінарія, семінарст.

Актуальність теми дослідження. У першій чверті ХХІ ст. біографістика як дієвий спосіб осмислення особистісного фактора в історії науки набула нового наповнення не лише в українській історичній науці. Інтерес до біографічних студій актуалізувався через низку причин — передусім глибинне переосмислення ролі й місця біографістики як у світовій, так і вітчизняній науці. Цьому сприяла зміна парадигм, що панували раніше в суспільних науках. Людиноцентризм набув статусу методологічного інструментарію, який заповнив теоретичні лакуни гуманітарних наук. Результатом стала низка нових теоретичних досліджень у царині біографістики, присвячених вивченню життєвого шляху знакової особистості загалом і науковця, зокрема.

Публікація присвячена П.М. Попову. Павло Миколайович Попов (1890—1971) — літературознавець, книгознавець, мистецтвознавець, фольклорист, член-кореспондент АН УРСР (від 1939 р.), професор кафедри історії української літератури Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, завідувач відділу рукописів ВБУ та співробітник ряду інших інституцій ВУАН, науковий співробітник Інституту українського фольклору (1938—1971) добре відомий не лишень науковому загалові й, здавалося б, не потребує додаткової презентації. Він належить до нечисленного грона науковців-інтелектуалів, сформованих на ґрунті суспільних цінностей, які існували наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Але це не завадило йому адаптуватися до непростих умов радянської дійсності. Попов став одним із небагатьох науковців з гуманітарною освітою, одержаною в царській Росії, якому вдалося не лише уникнути репресій з боку радянської влади (хоча критики його переслідували постійно), а й зберегти власний архів (чи, принаймні, його частину) та бібліотеку. Відповіді на питання, що саме допомогло йому вижити і досягнути успіху на науковій ниві, може дати лише повноцінна наукова біографія вченого-енциклопедиста.

Утім, навіть з огляду на існування особового архіву П.М. Попова, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ще й досі відсутні як узагальнююче монографічне дослідження, так і бібліографічний покажчик його праць та публікацій про нього. Окремі періоди життя цієї непересічної особистості потребують додаткового вивчення, тим більше, що сам науковець підготував і впорядкував матеріали для написання такої фундаментальної праці, щоправда розмістивши їх у різних частинах свого архіву.

Аналіз досліджень і публікацій. Публікацій, які висвітлюють різнопланову науково-педагогічну діяльність П.М. Попова, є чимало. Ще більше згадок про нього міститься в історіях інституцій, де він працював. Ними є установи Академії наук України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Музейне містечко на території Києво-Печерської Лаври та інші. Ця інформація доповнюється значною кількістю статей у найрізноманітніших за тематикою довідникових та енциклопедичних виданнях, а також публікаціями до ювілейних дат ученого-енциклопедиста. Останні підготовлені переважно учнями та колегами й узагальнюють його науковий доробок, засвідчуючи рівень визнання П.М. Попова науковими та державними інституціями. Увесь цей багатовекторний спектр як вітчизняних, так і зарубіжних публікацій містить лише незначні вкраплення біографічного матеріалу з його особового фонду, що унеможлиблює повноцінне висвітлення етапів становлення інтелектуала.

Дослідженню непростого шляху становлення вченого-гуманітарія присвячені нечисленні роботи. Першою стала колективна розвідка О.І. Білецького, Г.С. Сухобрус і Ф.Я. Шолома в серії «Вчені Української РСР» (Київ, 1961) [1]. Згодом до вивчення проблем становлення Попова-науковця долучилися І.Д. Лисоченко [18; 19], Л.А. Дубровіна [2], О.П. Степченко [22], Л.Г. Рева [20] та інші. Але в жодній з публікацій спеціально не досліджувався ранній період життя П.М. Попова, зокрема його навчання в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії.

Мета роботи. За допомогою матеріалів особового архіву П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював його навчання в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії.

Виклад основного матеріалу. Навчання Павла Попова в Рильському духовному училищі стало одним з перших етапів його непростого, хоча багато в чому типового для дітей духовенства початку ХХ ст., шляху до здобуття повноцінної освіти. Про перебування нашого героя у стінах цього навчального закладу відомо небагато. Серед підготовлених Павлом Миколайовичем фотоматеріалів до власного життєпису про цей період розповідають лише декілька світлин містечка Рильська, зовнішній вигляд нового і старого приміщень Рильського духовного училища, частково заретушоване фото педагогічного колективу училища та пізніші світлини колишніх учнів, з якими він навчався в Рильську. Крім цих світлин, збереглися його нечисленні листи до батьків, розрізнені й переписані пізніше учнівські твори цього періоду та копія білета про закінчення ним Рильського духовного училища. Очевидно, Павло Миколайович не відводив цьому періоду власного життя важливої ролі у своєму становленні.

За матеріалами офіційної російської дореволюційної статистики, духовне училище в Рильську (Курська губернія) почало функціонувати з вересня

1835 р. Хоча інші матеріали свідчать, що в Рильському Свято-Миколаївському монастирі духовне училище було відкрито раніше — 1784 року. У 1820 р. воно стало чотирикласним, а вже 1876 року було переміщене до Рильська [23]. Вступ П. Попова до Рильського духовного училища не був випадковим. З нього починали свою духовну кар'єру декілька поколінь священницького роду Попових (включно з дідом по батьківській лінії, батьком, братами та іншими родичами).

Збереглися декілька показових листів учня Рильського духовного училища Павла Попова до батьків. Три з них, написані російською мовою, рясніють граматичними помилками. У листі, датованому 25 травня 1900 р., зроблені виправлення, очевидно, рукою батька. Кореспонденція з Рильська інформує родину про приїзди і дати від'їзду з училища, а також про найважливіші, на думку дитини, події в житті його самого й училища та проливає світло на деякі фінансові питання. 22 квітня 1900 р. Павло повідомив батькам: «около училища цырк» [13, арк. 1]. Далі йшлося про зміни в училищній церкві — «некоторые вещи почистили», а в «сундучной уже новый смотритель» [13, арк. 1]. Учень сповістив також, що гроші, привезені з дому, «отдал смотрителю, а он мне выдал квитанцию» [13, арк. 1].

Дитина сумувала за батьками: «я скучаю за вами» [15, арк. 1 зв.] та водночас намагалася розрадити їх: «у нас каждый день выдают булки» [15, арк. 1]. 25 травня того ж року Павло писав про намагання якнайкраще підготуватися до іспитів із Закону Божого та російської мови, до проведення яких залишався тиждень. Найцікавіша інформація стосується успішності учня, який зізнавався: «Я учусь на тройках» [14, арк. 1]. Але наполегливість у навчанні давалася взнаки, і вже у 3-му класі учень Рильського духовного училища П. Попов мав лише одну трійку — з арифметики, а знання з решти дисциплін оцінювалися на чотири та п'ять балів [10, арк. 3].

Білет про закінчення Рильського духовного училища Павлу Попову написали 14 червня 1904 р. Його видавали випускнику училища для вступу до 1-го класу Курської духовної семінарії. В особовому архіві П. Попова зберігається незавірена копія цього білета [3, арк. 1]. Оригінал, очевидно, був переданий до канцелярії Курської духовної семінарії.

Свою освіту вихованець Рильського духовного училища продовжив у Курській духовній семінарії (далі — КДС), яка стала для роду Попових, разом з Рильським духовним училищем, майже «сімейним» навчальним закладом. Її відкрили 1787 р. на базі духовної школи при Белгородському архієрейському будинку для навчання дітей духовного стану. У жовтні 1799 р. Курськ став єпархіальним містом, а семінарія, залишаючись у Белгороді, почала йменуватися Курською. Курський період у діяльності семінарії розпочався від 1879 р. Повністю до цього міста вона перемістилася в 1883 р. Ректором духовної семінарії від 1888 р. і до її закриття в 1918 р. був протоієрей Яків Новицький [23].

У додатку до «Курских епархиальных ведомостей» № 22 за 1905 р. був опублікований «Разрядный список учеников Курской Духовной Семинарии, составленный Педагогическим Собранием после годичных испытаний, бывших в апреле и мае месяцах 1905 года». З нього дізнаємося, що учень 1-го класу 3-го відділення 2-го розряду Павло Попов переводиться до 2-го класу [12, арк. 10]. Отже, датою вступу П. Попова до КДС слід вважати 1904 рік.

Під час навчання у КДС семінарист П. Попов нотував інформацію про деякі важливі для нього події у власному записнику, а від 13 липня 1909 р. — у щоденнику. Ці важливі, але мало використовувані джерела до вивчення біографії Павла Миколайовича слугуватимуть нам основою для відтворення курського періоду його життя.

Із записника П. Попова дізнаємося, що у 3-му класі Курської духовної семінарії, яку очолював протоієрей Яків Новицький, викладачами навчальних дисциплін були Василь Іванович Залуцький (Св. Писання), Василь Костянтинович Спаський (Цивільна історія), Петро Іванович Смірнов (Історія літератури), Павло Євгенович Абаза (Психологія), Федір Іванович Булгаков (Логіка), Петро Васильович Артамонов (Математика), Микола Іванович Спаський (Грецька мова), Лев Олексійович Баженов (Латинська мова), Павло Миколайович Єгоров (Німецька мова), Віктор Михайлович Лащений (Співи) [5, арк. 16].

Записи семінариста не містять розгорнутих характеристик як викладачів, так і навчального процесу КДС. Натомість розрізнені нотатки та конспекти лекційних курсів, прослуханих ним, разом із портретами викладачів на сторінках конспектів та на окремих аркушах, демонструють його ставлення до тогочасної системи духовної освіти, з якою він урешті-решт порве назавжди, відмовившись від подальшого навчання в духовній академії і віддавши перевагу університету. Але про це дещо згодом.

Револьюційне піднесення, яке мало місце в Російській імперії впродовж 1905—1907 рр., позначилося й на житті КДС. Одна із найконсервативніших церковних інституцій переживала серйозні потрясіння. Серед паперів П.М. Попова зберігається петиція вихованців Курської духовної семінарії, датована 10 жовтня 1905 р. Головні її вимоги зводяться до такого: 1) дозволити випускникам духовних семінарій вступати до всіх світських навчальних закладів; 2) здійснити реформування системи духовних шкіл [16, арк. 1—1 зв.].

Нагадаємо, що реформи Олександра II, які вплинули на життя всіх станів населення Російської імперії, надали можливість духовенству навчати своїх дітей у гімназіях, а випускники духовних семінарій могли вільно вступати до університетів, що дозволяло їм виходити за рамки станових обмежень [21]. Такий порядок існував упродовж 1863—1879 рр., допоки це правило не було відмінено новим статутом православних духовних семінарій та училищ (Див.: Устав православных духовных семинарий и училищ. СПб., 1896).

Лише 1897 р. семінаристам у Російській імперії знову була надана можливість вступати до Варшавського, Дерптського (Юр'ївського) і Томського університетів, але вони були майже недоступними для курських семінаристів через їх значну віддаленість. Така ситуація, у поєднанні з низьким матеріальним статком переважної більшості семінаристів, викликала невдоволення серед них. Наприкінці січня 1905 р. під впливом революційних настроїв, які панували в країні, відбулися заворушення і серед курських семінаристів [17, с. 113]. Вони бойкотували навчання, випускали листівки з викладом власних вимог, серед яких порушувалося й питання реформування духовних навчальних закладів. Семінаристів не влаштовували чинні навчальні плани і програми, що не відповідали новим реаліям тогочасного російського життя, та побутові умови (зокрема харчування). Так, відповідно до діючого до 1917 р. Статуту 1884 р., єпархіальний архієрей мав здійснювати загальний нагляд над навчальним і виховним процесами у стінах духовної семінарії. Ректор та інспектор призначалися Святішим Синодом. Права і склад правління семінарії, порівняно з попереднім Статутом, були значно обмежені. Водночас збільшилася кількість годин на вивчення богословських предметів. Додалися також нові дисципліни: біблійна історія, історія російського розколу, апологетика, порівняльне богослов'я, тригонометрія. За рахунок математики, філософії й давніх мов було збільшено кількість уроків російської словесності. Огляд філософських учень і педагогіка замінювались основами й короткою історією філософії та дидактикою, а церковний спів став загальноосвітньою дисципліною. З'явилася посада духівника для релігійно-морального виховання учнів.

Тогочасне керівництво КДС не хотіло бачити і визнавати наявність реальних проблем. Натомість воно акцентувало увагу на існуючих, але другорядних питаннях. Підтвердженням цього слугує звернення правління Курської духовної семінарії, в якому йдеться про «беспорядки и настроения, бывшие в семинарии в 1905 и 1906 годах» [16, арк. 2]. Вони проявлялися «В грубых демонстрациях, в непосещении Богослужений, в самовольном опущении уроков, в неисполнении назначенных работ, в употреблении спиртных напитков, в карточной игре, порче казенных вещей, в самовольных отлучках из общежитий и квартир, а также в грубых проявлениях неосновательных относительно стола требований, не соответствующих ни средствам, ни нормальному расписанию, одобренному бывшим Епархиальным Съездом» [16, арк. 2].

Педагогічна рада семінарії визнала необхідним «в видах предупреждения подобных беспорядков в наступающем году, обратиться к родителям воспитанников» [16, арк. 2]. Останніх інформували, що необдумані та протиправні дії їхніх дітей матимуть наслідком закриття навчального закладу і виключення семінаристів. Батькам семінаристів також рекомендувалося «в виду замеченной неразумной траты ими денег, а также расходования их

на непозволительные увлечения (театром и даже спиртными напитками), было бы более предусмотрительным не выдавать детям денег на руки и не высылать на их имя по почте, а вручать деньги, назначенные детям на содержание, лицам инспекторского надзора» [16, арк. 2 зв.].

Сам Попов згодом згадував: «В 1905 году, когда в Курской семинарии, вследствие забастовок учащихся, прекратились занятия почти на целый год, отец отправил меня в Путивль к дедушке и бабушке» [4, арк. 284]. У будинку діда була чимала бібліотека, книгами з якої семінарист із задоволенням користувався. Пізніше у XII додатку до підготовчих матеріалів до власної біографії під назвою «Народовольцы Александр и Владимир Поповы и принадлежащая им марксистская революционная библиотека запрещенных книг» він «наповнить» бібліотеку діда забороненими книгами, більшості з яких там, імовірно, не було [4, арк. 280—293]. Ще в семінарські роки завдяки книгозбірні діда юний Попов ознайомився, за його версією, із забороненою марксистською літературою.

Навіть тимчасове закриття КДС не зменшило революційного бродіння в її стінах. Так, 18 січня 1907 р. у ній відбулося голодування семінаристів. Учень 3-го класу 1-го відділення П. Попов записав у спеціальному «Календаре для учащихся на 1906—1907 уч. г.» таке: «Была у нас голодовка. Несмотря на 19 руб. прибавку, нас стали кормить скверно. Сначала ученики не обращали внимания на это, что меня страшно возмущало, но потом образумились. Под 18 (січня. – *Автор.*) вывесили объявление; зерна упали на добрую почву, и голодовка состоялась. После стали кормить сносно» [5, арк. 55].

У колекції Павла Миколайовича зберігається рукописна прокламація такого змісту: «Товарищи!!! Своим, и без того пустым желудком мы не должны отдуваться за промахи и проделки нашего зело расточительного Комитета. 19 рублей прибавки плюс чай и сахар привели к тому, что нас стали ежедневно кормить по расписанию, действовавшему 6 лет назад и состоящему из одной каши да пирожков из какого то липкого месива с сомнительной начинкой. Больше молчат и терпеть нельзя — необходим протест. Радикальное средство — завтра 18-го янв[аря] уйти с обеда. Жалеть, как уже было сказано, нечем. А что улучшить стол при настоящей плате вполне возможно, наглядным доказательством служит пример казенного дома» [11, арк. 1].

Документ «Протест против плохого питания в Курской духовной семинарии. 1907» супроводжувала приписка: «Забастовка состоялась 18 янв[аря] 1907 г.» [11, арк. 1]. На звороті прокламації рукою Попова написано: «4 класс 1907 г.», а навпроти: «Прокламация мною составлена в 1907 г. ноябре» [11, арк. 1 зв.]. Павло Миколайович у такий спосіб стверджував, що він був автором зазначеної прокламації. Щоправда, оприлюднений документ викликає низку питань. Він написаний, за інформацією П. Попова, в

листопаді 1907 р., а власне страйк відбувся в січні того ж року. Тобто страйк провели раніше за час написання прокламації, яка закликала до нього.

13 липня 1909 р., напередодні дев'ятнадцятого дня народження, П. Попов почав вести щоденник, який допоможе відтворити останній рік його перебування у стінах КДС та зрозуміти причини вибору юнаком подальшого життєвого шляху. Розпочинаючи щоденникові записи, семінарист чітко усвідомлював, що час веселого дитинства для нього закінчився назавжди: «Видно, счастливая пора невинного, нетребовательного, радостного и в горе, веселого и в плаче детства для меня уже прошла невозвратно. Распрощайся с поэзией детства и вступай в прозу жизни. Уже не быть тебе детской в твои 19 лет», – констатував він [7, арк. 1].

1 жовтня 1909 р. учень 6-го класу Курської духовної семінарії, не без певної гордості за себе, писав: «Мой первый опыт с дневником (хотя и не совсем первый, т. к. я занимался этим делом и раньше) прошел удачно. Свою маленькую тетрадку я исписал сравнительно скоро и с большим удовольствием. Заносить на бумагу свои переживания и впечатления стало для меня потребностью» [8, арк. 1].

Одним із пріоритетних завдань, які ставив перед собою П. Попов, навчаючись у старших класах КДС, було вироблення наукового світогляду шляхом самоосвіти. 1 січня 1910 р. він занотував у щоденнику: «Еще в начале прошлого года я поставил себе задачей выработать прочное научное, строго научное мировоззрение. Это была чуть ли не единственная "задача", которую ни кто другой, а я ставил себе. И эта задача, конечно, не выполнена. Может быть, потому, что именно я поставил ее. Почти ничего не сделано. Крепкое здание моих прежних религиозных убеждений разрушено, а нового нет. Накопляю сырой материал, но его, с одной стороны, мало, а с другой, – я не знаю, что с ним делать. Видно, придется подождать, пока придет на помощь тот "Никто", который раньше решал за меня все вопросы. Пожурит меня, как отец мальчика, который сам стал искать лучшую дорогу и заблудил. Такая история произошла с моим научным мировоззрением» [8, арк. 46–47].

Постійна робота над собою, на переконання П. Попова, мала стати запорукою правильного й успішного вибору життєвого шляху. Знань, отриманих ним під час навчання в КДС, йому видавалося замало. Їхні однобічність і казенний характер спонукали юнака до самоосвіти. 29 серпня 1909 р. він зробив запис у щоденнику, який проливає світло на його тогочасний рівень самоусвідомлення. Там читаємо: «Вечером ходил в городскую Семеновскую библиотеку <...>. Решил почаще наведоваться туда, да и вообще побольше и посерьезнее заниматься самообразованием. Это будет для меня, без сомнений, очень уместно в виде моих немалых пробелов в образовании, очень полезным, т. к. самообразование будет противоядием богословской схоластики...» [7, арк. 59].

Усвідомлюючи низький рівень власної освіченості, учень КДС намагався коригувати його. Для заповнення лакун він використовував самостійне читання. Підтвердження цьому знаходимо в його щоденниковому записі від 8 вересня 1909 р. «Много читаю, — дізнаємося з нього, — но без системы, что попало, и не вникая особенно в содержание, не рассуждая много по поводу прочитанного, прямо проглатывая книги» [7, арк. 62]. Тогочасні спроби самоосвіти, як засвідчує щоденник, оцінюються семінаристом доволі критично.

Утім, читання П. Попова не завжди було безсистемним, як може видатися на перший погляд. У 6-му класі КДС він планував прочитати книги, які приготував заздалегідь. Його щоденник інформує, що до семінарії він привіз видання «Друммонда, Кареева, Рожкова, Гетчинсона» [8, арк. 37]. Семінарист не зафіксував назв цих книг та їхньої кількості. Проте ми можемо відтворити назви книг зазначених авторів, виданих російською мовою, до часу закінчення Поповим КДС.

Отже, П. Попов назвав чотири прізвища авторів книг, привезених ним до Курська, не зазначивши їхніх ініціалів. Вважаємо, що першим серед них був Генрі Друммонд (1851—1897) — шотландський богослов-натураліст, мандрівник і письменник. Навчаючись у Единбурзькому університеті, він виявив схильність до фізико-математичних наук. Проте бажання стати теологом виявилось сильнішим, і Генрі долучився до Вільної Церкви Шотландії. Від 1877 р. він працював викладачем природничих наук коледжу у Глазго, що дозволило йому поєднувати служіння Богу з вивченням природи. Досить швидко його богословські проповіді стали популярними не лише на батьківщині. Частина з них була перекладена російською мовою та перевидавалася по декілька разів. Курський семінарист міг мати окремі книги проповідей – «Как преобразовать нашу жизнь» (друге видання, Москва, 1893), «Самое великое в мире. Мир с Вами. Преображенная жизнь. Три речи проф. естественных наук Глазговского ун-та Генри Дрюммонда» (Москва, 1892, 1893).

Найпопулярнішою працею шотландця стала «Natural Law in the spiritual world», відома в російських перекладах як «Естественный закон в духовном мире» (Петербург, 1896). Одне з її видань опублікувала «Общественная библиотека для самообразования». У цій книзі автор намагався примирити природничі науки з Біблією. До часу закінчення П. Поповим КДС у російських перекладах була відомою під різними назвами також інша книга Г. Друммонда — «Прогресс и эволюция человека» (Москва, 1896) або «Эволюция и прогресс человека» (Москва, 1897), яку семінарист теоретично міг мати.

Микола Іванович Кареев (1850—1931) — відомий російський і радянський учений-історик і соціолог — згаданий другим у списку авторів, твори якого курський семінарист обрав для самостійного читання. Випускник

історико-філологічного факультету Московського університету працював певний час екстраординарним професором Варшавського університету. Згодом викладав у низці навчальних закладів російської столиці, включно з Петербурзьким університетом. У вересні 1899 р. його звільнили з професорської посади столичного університету через ліберальні погляди. Свого часу М.І. Карєєв був відомим громадським діячем, членом кадетської партії і депутатом Першої державної думи. Він пропагував необхідність переходу до парламентської демократії, виступав на захист демократичних свобод та необхідності формування уряду, підзвітного Думі.

Наукова спадщина вченого надзвичайно різнопланова. Вона включає численні роботи: зі всесвітньої історії (особливо французької революції), польсько-російських взаємин, теоретичних проблем філософії історії і соціології. Дещо осібно стоять лекційні курси й підручники з історії та книги, розраховані на молодіжну аудиторію. Припускаємо, що твори Миколи Карєєва мали значний вплив на формування світогляду та вибір життєвого шляху Павла Попова. Книгами М. Карєєва, які планував опрацювати семінарист, могли бути популярні в той час, а тому широко тиражовані, «Письма к учащейся молодежи о самообразовании» (третє видання, СПб., 1896) і продовження цих листів — «Беседы о выработке мировоззрения» (третє видання, СПб., 1895). Він міг також обрати для самоосвіти книгу ліберального діяча, опубліковану «Библиотекой самообразования», — «Введение в изучение социальных наук» (СПб., 1903). Велика ймовірність того, що поза увагою юнака не залишилися видання «Выбор факультета. Руководство для учеников высших классов среднеучебных заведений» (третє видання, СПб., 1905), «Мысли об основах нравственности» (СПб., 1895), «Идеалы общего образования» (СПб., 1901), «Основные вопросы философии истории» (Т. 1—3, Москва, 1883—1890) та інші публікації професора.

На відміну від М.І. Карєєва, популярність якого зберігається й донині, прізвище Рожкова майже не відоме сучасному читачеві. Відсутність ініціалів дещо ускладнює пошук книг цього відомого на початку ХХ ст. діяча. Імовірно, П. Попов мав на увазі Миколу Олександровича Рожкова (1868—1927) — російського історика і політичного діяча, випускника і приват-доцента Московського університету (1896—1906). Його магістерська дисертація, присвячена сільському господарству Московської Русі в ХVІ ст. (1899) (опонентом виступив Василь Ключевський), мала широкий суспільний резонанс і отримала велику Уваровську премію. Робота над дисертацією визначила його подальшу спеціалізацію як історика-економіста, якого особливо цікавила аграрна історія. Вона ж сформувала політичні погляди Рожкова, що були близькими до марксистських, оскільки, на його думку, економіка давала ключ для розуміння політики.

На початку ХХ ст. Микола Рожков — відомий історик, автор низки наукових праць, які публікуються на сторінках численних часописів («Жизнь»,

«Образование», «Мир Божий», «Вестник воспитания»). У цей період почалася його співпраця з РСДРП (Російською соціал-демократичною робітничою партією), втім досить швидко він розійшовся в поглядах з В.І. Леніним і став членом ЦК партії меншовиків, а згодом навіть співпрацював з Тимчасовим урядом. Навчаючись у КДС, Павло Попов теоретично міг мати у своєму користуванні популярні на той час роботи М. Рожкова — «Исторические и социологические очерки. Сб. статей» (Ч. 1—2, Москва, 1906), «Обзор русской истории с социологической точки зрения» (друге видання, Ч. 1—2, Москва, 1905), «Учебник русской истории для средних учебных заведений и для самообразования» (третє видання, Москва, 1907).

Останнім автором книг, обраних П. Поповим для самоосвіти, зазначений «Гетчинсон» — Гетчинсон (Хатчинсон) Генрі Невіль (1856—1927). Колишній англіканський священник став відомим у Російській імперії завдяки своїм публікаціям з геології, палеонтології, еволюції й антропології. Освіту Хатчинсон здобув у коледжі святого Іоанна в Кембриджі. Деякий час служив священником у церкві святого Спасителя міста Брістоля та працював приватним репетитором, а від 1891 р. розпочав свою літературну діяльність у Лондоні. Хатчинсон був також натуралістом-любителем і фотографом. Його колекція фотографій експонувалася в Антропологічному інституті Великобританії. У Російській імперії публікувалися такі його книги: «Автобиография земли. Общедоступный очерк исторической геологии» (третє видання, СПб., 1908), «Вымершие чудовища. Общедоступные беседы по палеонтологии» (СПб., «Знание», 1900), «Очерки первобытного мира» (СПб., 1897, 1899). Саме частину із цих видань міг обрати Павло Попов для самовдосконалення.

Щоденники засвідчують, що майбутній професор багато читав як під час навчального процесу в КДС, так і у вакаційний період. Його улюбленим письменником був М.В. Гоголь. Перебуваючи влітку 1909 р. на канікулах у с. Черепівці, він записав: «Читаю "Мертвые души". Положительно гениальное произведение. Поистине Гоголь первый из всех и самый любимый мой писатель. Может быть, потому, что я его понимаю больше других. Лермонтов, например, мне не нравится своей холодностью, разочарованностью, отсутствием подлинной народности» [7, арк. 35]. І далі: «В "Мертвых душах" раскрывается перед глазами вся Русь, широкая, печальная Русь» [7, арк. 36].

Учень Курської духовної семінарії часто записував до нотатника афоризми. Деякі з них переходили з одного щорічника до іншого, засвідчуючи певні вподобання юнака, характеризуючи його світоглядні орієнтири. Найчастіше зустрічаються чотири, вочевидь, улюблені ним крилаті фрази: «Каин и Авель — вот почти все содержание всемирной истории», «Ленивые вечно хотят что-либо сделать» [5, арк. 58 зв.], «Будущее не реальнее прошлого», «История царей есть история страданий народов» [6, арк. 43].

У курський період життя представниці прекрасної статі все більше цікавлять П. Попова, що було цілком природним явищем для його віку. Інформація про цей інтерес розрізнено і начебто випадково, але доволі рельєфно з'являється на сторінках його щоденників. Тогочасне зацікавлення семінариста жінками не слід вважати другорядною подією. Аналіз характеру лише деяких записів П. Попова засвідчує важливість і актуальність для нього «жіночого питання» в його найширшому сенсі. Тож звернімося до цих записів.

Перебуваючи на літніх вакаціях у с. Черепівці, він відвідував богослужіння в місцевій церкві. Результатом одного із цих візитів став запис від 15 серпня 1909 р.: «На левой стороне к концу обедни составиля целый цветочник. Собрались все местные барышни, не исключая и суховерховских учительниц. С ними мне удалось познакомиться. Очень милые, серьезные (что так редко соединяется) девушки. Впрочем, меня к ним больше влекло, когда я их почти совсем не знал... Да и неудивительно: действительность всегда бледнее мечты...» [7, арк. 42]. «Девушки щебечут. От них веет тонким запахом духов, свежее вымытого платья, молодостью, весельем... Так хотелось с ними поближе сойтись, поболтать, посмеяться, но что-то связывало меня по рукам и ногам» [7, арк. 44].

1 жовтня 1909 р. учень 6-го класу Курської духовної семінарії робить черговий запис, що стосується «жіночої теми»: «После службы меня по обыкновению потянуло в город <...>. Моим спутником оказался Коля Евдокимов. Я пошел с ним в собор послушать пение и посмотреть барышень. Теперь в собор уже не ходят молиться, он превратился в храм-театр с церемониями на сцене, с прекрасным на нем артистом — Питиримом и красивым, стройным хором» [8, арк. 2]. Отож семінарист відверто зізнається, що відвідав собор з метою «послушать пение и посмотреть барышень».

2 жовтня того ж року П. Попов побував на весіллі. Застілля тривало всю ніч. Він зафіксував на папері свої вранішні враження: «Между тем, — записав він, — за окнами все светлело. Бледный утренний свет прогонял тьму, забирался в комнату, смешивался с светом свечей и образовывал какой-то больной, неестественный свет. Лица барышень при нем потеряли свою матовость, сделались не интересными. Потянуло от этого стола, от этого глупого времяпровождения, к отдыху, к свободе» [8, арк. 9]. У щоденнику семінарист зізнавався: «Из девушек я имел дело почти с одной, да и то потому, что сама подошла и села возле меня. Девушка, впрочем, интересная, развитая, бедовая, любит серьезные разговоры. Между прочим, полька. Мне на полек везет. Была и еще одна "барышня", зеленая гимназистка, с которой я пытался заговорить, но не встретил сочувствия, довольно симпатичная» [8, арк. 10].

Наступного дня, прямуючи до Семенівської бібліотеки, П. Попов побачив «хорошенькую барышню». Вона, як свідчать записи, перервала плин

його роздумів. Тому він на деякий час втратив контроль над думками й літав «где-то в облаках» [8, арк. 12].

Щоденникові записи курського семінариста від 4 жовтня 1909 р. проливають світло на його тогочасне розуміння деяких аспектів одруження і сімейного життя. Аналізуючи весілля, відвідане ним напередодні, юнак написав: «Удивляюсь, как люди не боятся жениться так скоро, не зная хорошо друг друга. Можно ведь окончательно испортить жизнь и себе, и жене, и детям. В этот момент, больше, чем когда-либо, решается вся жизнь, действительно решается. Гамлетовский вопрос: "быть или не быть?"» [8, арк. 14].

Враження від гостювання П. Попова в м. Обояні 17—21 грудня 1909 р. також сформувалися не в останню чергу завдяки місцевим «барышням», яких він вважав третьою прикметною рисою міста. «Третья примечательность — это барышни. Я ожидал встретить в Обояни скромных уездных барышень, а оказалось там такие разбойницы, что хуже курских. Вероятно, взбесились от скуки» [8, арк. 36].

П. Попов залишив також розлогі згадки про ритм власного життя у стінах КДС. 11 вересня 1909 р., наприклад, він занотував: «Веду однообразную училищную жизнь. Дни ужасно похожи один на другой, совершенно обезличиваются и незаметно проходят. Сбиваешься в счете и часто не знаешь, понедельник сегодня или среда, четверг или суббота. До обеда сидение в классе или нервно-напряженное, в случае опасности, или ленивое, сонное; после обеда или сон, тяжелый, несвежий, послеобеденный, или работа в "занятной" над чем-нибудь в роде письма, записывания прочитанного или же чтения, словом легкая работа. Несмотря на легкость, она так невыносима после обеда; нужно себя принуждать сидеть; нужно делать частые перерывы для освежения и без того слабого моего внимания» [7, арк. 65]. А 26 липня того ж року він зізнається: «Я ленивое существо» [7, арк. 32]. Такі самокритичні оцінки, очевидно, не відповідали дійсності і стали наслідком юнацького максималізму. Але вони не були з його боку поодинокими.

Програми духовних семінарій передбачали підготовку і виголошення проповідей. 18 листопада 1909 р. у щоденнику зафіксована підготовка П. Попова до виголошення проповіді, текст якої, для кращого засвоєння, семінарист виклав на папері. Прочитавши рукопис товаришеві, він почув від останнього різку критику на свою адресу. Олексій П. визнав проповідь шаблонною, сухою, педантичною, складною для виголошення. Засмучений юнак погодився зі своїм опонентом і зробив невтішний для себе висновок: «Я с ним во многом не мог не согласиться и разочаровался. Но разочаровался не только в самой проповеди. Это не было бы большой бедой. Разочаровался я в своих способностях» [8, арк. 27—28].

Тимчасова невдача спричинила бурхливу внутрішню реакцію одного з кращих на той час учнів Курської духовної семінарії. Результатами стали

нищівна самокритика і занижена самооцінка. «Этот случай показал мне лишь, какой я все-таки тупой, ограниченный человек, то, что другим дается легко и свободно, я достигаю большим трудом, что я способен только перерабатывать старое, всеми известное, но не находит новое, оригинальное. Я и давно предполагал это в глубине души, но теперь почувствовал это, поверил в это... И так нехорошо мне стало!» [8, арк. 28]. Невдало підготовлена проповідь разом з бурхливою внутрішньою реакцією на таку буденну для навчального процесу подію засвідчують високий рівень вимогливості до себе і своїх дій, який демонстрував один з найкращих вихованців КДС.

Завдяки відвертим записам у щоденнику П. Попова, які, щоправда, згодом коригувалися, заклеювалися і навіть вирізалися, на догоду потребам тогочасної політичної кон'юнктури, ми маємо чимало інформації про внутрішній стан семінарста. На останньому курсі КДС його постійно переслідувала депресія, названа ним «хандрою». Так, із записів від 13 липня 1909 р. дізнаємося: «Время идет скучно, однообразно. И здесь, дома, все не избавлюсь от своей хандры» [7, арк. 1]. І далі: «на меня уже ничего не производит впечатления. Даже домашняя обстановка, домашнее времяпровождение, домашняя тихая жизнь, сельская природа потеряли для меня свой колорит» [7, арк. 1].

У цей період його дратувало все, навіть примха природи — дощ. «Мне дожди не нравятся, — зізнавався він, — наводят какую-то тоску, особенно когда идут непрерывно, однообразно, по-осеннему» [7, арк. 2]. 5 липня того ж року семінарст укотре скаржився: «Все никак не отделаюсь от своей проклятой хандры. Испытываю душевную усталость, пустоту, скуку... Все окружающее теряет для меня свою прелесть, яркость, красочность...» [7, арк. 20]. На початку осені, 3 вересня 1909 р., знову аналогічний запис: «Все время болен и духом и телом. Настроение убийственное. Ничего не хочется делать, хочется лежать, спать, ничего не думать. Хотя бы скорее пропало это состояние...» [7, арк. 61].

Постійні напади «хандри» переслідували П. Попова в останні роки навчання в КДС. Його аналіз прожитого 1909 року підтверджує це. Із запису від 1 січня 1910 р. дізнаємося: «1909 год прошел так же скоро, скучно, туманно, как прошли прежние годы, как пройдут будущие, как, вероятно, пройдет и вся моя жизнь. — Ничего яркого, отрадного, смелого и, главное, ничего своего. Все мои поступки, и хорошие и дурные, все мои начинания, все мои стремления собственно не мои. Они внушались мне какой-то посторонней силой, могучей, непреклонной, хотя чувствую, невраждебной мне силой. Это та, может быть, сила, которую мы называем судьбой» [8, арк. 45—46].

Найбільш песимістичні записи семінарста датуються 16 липня 1910 р.: «Мои двадцать лет — это двадцатилетний сон, — читаємо у щоденнику. — Проспал двадцать лет, просплю еще двадцать, может быть больше, а может

быть и меньше, а там... конец...» [9, арк. 2]. Не викликає сумніву, що П. Попов сприймав щоденник як дієвий інструмент самовдосконалення, подолання «хандри», як початок та головну умову «всякой серьезной душевной работы» [9, арк. 1]. Принаймні, це декларується в записі від 16 липня 1910 р.

Одним із найважливіших питань, які постійно турбували курського семінариста, особливо на останніх курсах, був вибір подальшого життєвого шляху. Він «розривався» між академією й університетом, духовною і світською кар'єрою. Проблему самовизначення П. Попов вважав для себе пріоритетною. 4 липня 1909 р. у с. Черепівці він зізнається собі: «Не знаю, куда идти, где та область, в которой я мог бы работать с удовольствием, где бы нашел свое призвание. А решить давно бы пора!» [7, арк. 19].

Перебуваючи у стінах Курської духовної семінарії, П. Попов почав замислюватися над сутністю тогочасного російського православ'я, глибоко аналізувати його, виявляти притаманні йому недоліки. Спочатку його претензії стосувалися характеру богослужіння в семінарії. «За обедней тоска, — напише він 29 серпня 1909 р. — Совсем не умеют у нас служить. Поют как придется, по дьячковскому шаблону, читают механически, выпускают потоком слова, не разбирая их смысла» [7, арк. 58].

Далі семінарист зафіксував перебіг подій після богослужіння: «После обедни ходьба взад и вперед по коридору с Серафимом, Дм. Булгаковым, преподавателем богословских предметов. Очень жалею, что пришлось открыть ему свои карты. Теперь будет напирать на меня на счет академии. Вряд ли оставит меня в покое. Но я ему выпалил на чистоту: к богословию я чувствую отвращение» [7, арк. 58]. Останнє речення цього абзацу він дописав пізніше. Достовірність інформації, наведеної Поповим, не може не викликати сумнівів. Важко повірити в те, щоб семінарист наважився сказати викладачеві богослов'я про його відразу до однієї з найважливіших, базових навчальних дисциплін і закінчити духовний навчальний заклад на відмінно.

8 вересня того ж 1909 р. він знову зафіксує у своїх записах доволі непривабливу картину богослужіння в семінарській церкві. «Вчера был у всенощной. Наш класс стоял сзади церкви, у арки. Кругом, куда ни глянешь, стоят темные массы учеников. Почти все училище собралось. То-то радуются наши воспитатели. Да как же? В какую-нибудь неделю насадили нам "благочестие" хотя и насильно, но все-же насадили. И это насилие чувствуется, как то висит в воздухе и давит всех... К тому же обстановка такая мрачная... Громадная высокая коробка церкви в два этажа погружена в темноту. Слабый свет немногих свечей не изгоняет совершенно темноту из углов, и она там засела как пугливый, прижавшийся в угол зверь. Темнота и среди церкви» [8, арк. 62].

Слід визнати, що такою побачив «всенощную» саме семінарист П. Попов. Ним була зафіксована власна емоційна реакція на це дійство. Решта

учасників богослужіння могла бачити зовсім протилежну «картинку», переживати інші відчуття та перебувати в іншому емоційному стані, не виключаючи емоційного піднесення.

Упродовж життя П. Попов усвідомлено коригував своє ставлення до церкви та християнства. З цією метою він вносив правки у власні щоденники, заклеював та переписував окремі його частини. Так, наприклад, 1 грудня 1909 р., після здавання «ректорського сочинення», він записав у щоденнику, що самостійно обирає характер занять у вільний час. У ранньому тексті читаємо: «Эту свою работу употребляю пока на чтение "Сущности христианства" Гартмана. Из всех знакомых мне трактатов о личности и учении Иисуса этот мне показался самым симпатичным. Он чисто научным, историческим путем доказывает самостоятельность и превосходство христианства среди других религий» [8, арк. 33]. Після авторського редагування значно пізнішого часу (про що свідчать почерк, ручка і чорнило) початковий текст змінився. Тепер у щоденнику читаємо: «Эту свою свободу употребляю на чтение "Сущности христианства" Гартмана. Из всех знакомых мне трактатов на эту тему этот мне показался довольно интересным. Он чисто научным путем доказывает исторические корни христианства среди других религий» [8, арк. 33].

Далі на заклеєному, а тому недоступному нам тексті читаємо вставку значно пізнішого часу: «Все эти книги считаются у нас запретными. Мы их приобретаем в складчину. У нас образовалось тайное "Общество самообразования" с подпольной библиотекой. Членский взнос — 50 коп. в месяц, то есть 5 руб. в год. Я избран библиотекарем. Книги храню в разных местах, в том числе на частных квартирах...» [8, арк. 33]. Достовірність нової, редагованої інформації викликає великі сумніви, особливо в частині існування у КДС таємного товариства, оскільки автор щоденника не називає жодного з прізвищ учасників цієї організації.

Квінтесенцією бачення семінаристом П. Поповим сучасного йому російського православ'я, результатом численних і важких роздумів про його місце в житті тогочасного суспільства може слугувати щоденниковий запис юнака від 11 вересня 1909 р. Там читаємо: «Наше православие не имеет места в жизни, оно вытеснено жизнью, оно не освещает ее светом, не строит ее по своим принципам. Жизнь идет своим чередом, ничем не руководимая, кроме низких, животных инстинктов. Церковь отмежевала себе особое место, устроила себе "хатку скраю" и ничего не знает, кроме своих специальных интересов. Она не выходит за пределы узкой области, а те, которые входят в эту область, входят для того, чтобы выхлопотать себе патент "на спасение", выпросить себе "благополучие", какую-нибудь выгоду, а выйдя, забыть окончательно, что они люди, и жить так, как вздумается. Разве мало у нас людей развратных, жестоких, людей-зверей в жизни, а в церкви набожных, усердных на поклоны людей-ханжей» [7, арк. 67].

І далі наголосив: «В том то и беда, что у нас Церковь превращена в какую-то биржу, какой-то департамент, куда заглядывают только в приемные дни и часы, в праздники и посты, чтобы поклонами, целованием икон, свечками зарабатывать себе место "на том свете" и не попасть "черту в лапы", а не есть Церковь — живая община, проникнутая духом свободы, любви, братства» [7, арк. 67—68].

Звісно, такі погляди унеможлилювали подальшу духовну кар'єру Попова. Тому рішення на користь університету було закономірним, але далось йому важко й болісно. Він прийшов до нього не відразу, але прямував невідвратно. Про це свідчать записи в різних частинах щоденника. Так, в одному місці читаємо: «10 июня [1910 р. — Автор] памятный день. Отказался от академии. В память этого написал этим числом иноку... [слово нерозбірливе. — Автор]» [9, арк. 44]. В іншому місці новий запис: «10 июня 1910 г. памятный для меня день! Я отправился к ректору семинарии Я. Новицкому, чтобы отвести окончательно свою кандидатуру. С этого момента отступление назад было отрезано... Я вступил на новый путь» [9, арк. 5]. П. Попов відмовився від рекомендації-направлення до духовної академії, де він, як випускник КДС, що закінчив її на відмінно, міг навчатися казенним коштом.

На схилі життя в рукопису «На рубеже двух эпох. Из семейной хроники и истории некоторых сел Сумской области УССР» (Київ, 1965), підсумовуючи перебування у стінах КДС, П.М. Попов напише: «В 1910 г. ректор Курьской семинарии Яков Новицкий говорил на одном из публичных собраний, что за 40 лет его службы он якобы знал только трех самых способных к наукам учеников: меня [Попова П.М. — Автор], моего дядю Хрисанфа Попова и нашего родственника Левицкого» [4, арк. 38]. Зазвичай скромний і змолоду виважений та самокритичний у власних самооцінках, у зрілому віці Павло Миколайович, завдяки посиланням на Якова Новицького, зробив себе чи не найяскравішим випускником КДС. Очевидно, станом на 1965 р. серед живих уже не залишилося людей, які могли б підтвердити чи спростувати цю тезу.

Висновки. Одним із найважливіших етапів непростого життєвого шляху П.М. Попова стало навчання в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії. У курський період життя він почав робити щоденникові записи, які надають можливість прослідкувати «із середини» окремі етапи його становлення як людини і громадянина. Саме в Курській семінарії відбулося формування більшості ціннісних орієнтирів майбутнього вченого. Там ним був зроблений усвідомлений вибір на користь світської освіти. До вищої школи П. Попов прийшов зрілим, майже сформованим світоглядно юнаком. Університети (Варшавський і св. Володимира в Києві) лише довершили та «відшліфували» його життєві принципи і пріоритети, але не змінили їх докорінно. Базові складові вишколу семінариста-відмінника залишилися з ним на все життя.

П.М. Попов заслуговує на монографічне дослідження. Для його підготовки слід відтворити, хоча б за допомогою профільтованих самим фондоутворювачем матеріалів особового фонду, всі періоду життя нашого героя. Із цієї мозаїки вибудується кістяк індивідуальної чи колективної монографічної праці про знаного науковця. Залучення інших матеріалів, серед них і архівних, значно доповнить і розширить її.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов. Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1961. 32 с.
2. Дубровіна Л.А. Попов Павло Миколайович / Українські архівісти (XIX—XX ст.) : бібліогр. довідник / Держ. комітет архівів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2007. С. 506—507.
3. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2562.
4. Там само. Од. зб. 2672.
5. Там само. Од. зб. 2684.
6. Там само. Од. зб. 2685.
7. Там само. Од. зб. 2691. Зошит 1.
8. Там само. Зошит 2.
9. Там само. Зошит 3.
10. Там само. Ф. 285. Од. зб. 2712.
11. Там само. Од. зб. 2714.
12. Там само. Од. зб. 2715.
13. Там само. Од. зб. 3664.
14. Там само. Од. зб. 3665.
15. Там само. Од. зб. 3666.
16. Там само. Од. зб. 7002.
17. Курск. Очерки истории города. Курск : Книжное изд-во, 1957. 251с.
18. Лисоченко І.Д. Огляд архіву П.М. Попова // Рукописна та книжкова спадщина України. 1994. Вип. 2. С. 156—168.
19. Лисоченко І.Д. Попов Павло Миколайович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : путівник / [О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін.]. Київ, 2002. С. 440—452.
20. Рева Л.Г. Життєвий і творчий шлях Павла Миколайовича Попова — літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа // Сівєрщина в історії України : зб. наук. праць. 2011. Вип. 4. С. 332—336.
21. Римский С.В. Церковная реформа Александра II // Вопросы истории. Москва, 1996. № 4. С. 32—49.
22. Степченко О.П. Попов Павло Миколайович, завідуючий відділом рукописів НБУ в 1929—1934 рр. // Українські вчені-фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2008. С. 110—128.
23. Чалых Н.Н. Рылский Свято-Николаевский мужской монастырь: история и современность. Курск, 2001. 191 с.

Отримано 10 травня 2023 р.

REFERENCES

1. Biletskyi O.I., Sukhobrus H.S., Sholom F.Ia. Pavlo Mykolaiovych Popov [Pavlo Mykolaiovych Popov]. Kyiv, 1961. 32 p. [In Ukrainian].
2. Dubrovina L.A. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolaiovych] // *Ukrainski arkhivisty (XIX—XX st.): bibliohrafichniy dovidnyk [Ukrainian archivists (19th—20th centuries) : bibliographical catalogue]*. Kyiv, 2007. Pp. 506—507. [In Ukrainian].
3. Fond 285. Unit 2562. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Fond 285. Unit 2672. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
5. Fond 285. Unit 2684. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
6. Fond 285. Unit 2685. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
7. Fond 285. Unit 2691. Notebook No. 1. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
8. Fond 285. Unit 2691. Notebook No. 2. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
9. Fond 285. Unit 2691. Notebook No. 3. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
10. Fond 285. Unit 2712. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
11. Fond 285. Unit 2714. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
12. Fond 285. Unit 2715. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Fond 285. Unit 3664. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
14. Fond 285. Unit 3665. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
15. Fond 285. Unit 3666. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
16. Fond 285. Unit 7002. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
17. Kursk. Ocherki istorii goroda [Kursk. Essays of the town history]. Kursk, 1957. 251 p. [In Russian].
18. Lysochenko I.D. Ohliad arkhivu P.M. Popova [P.M. Popov's archive overview]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 1994. Iss. 2, pp. 156—168. [In Ukrainian].
19. Lysochenko I.D. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolaiovych] // *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk [Personal archive fonds of the Institute of Manuscript: guidebook]*. Kyiv, 2002. Pp. 440—452. [In Ukrainian].
20. Reva L.H. Zhyttievyy i tvorchyy shliakh Pavla Mykolaiovycha Popova — literaturoznavtsia, folklorysta, knyhoznavtsia, bibliohrafa [The life path and the creative path of Pavlo Mykolaiovych Popov — a literary critic, folklorist, book critic, bibliographer]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats [Sivershchyna in the history of Ukraine: collection of scientific works]*. 2011. Iss. 4, pp. 332—336. [In Ukrainian].

21. Rymyskiy S.V. Tserkovnaia reforma Aleksandra II [Alexander II's church reform]. *Voprosy istorii* [History questions]. Moscow, 1996. No. 4, pp. 32—49. [In Russian].
22. Stepchenko O.P. Popov Pavlo Mykolaiovych, zavidiuichyi viddilom rukopysiv NBU v 1929—1934 rr. [Popov Pavlo Mykolaiovych, head of the manuscript department of the National Library of Ukraine in 1929—1934] // *Ukrainski vcheni-fundatory spetsializovanykh viddiliv Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Ukrainian founding scholars of specialized departments of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, 2008. Pp. 110—128. [In Ukrainian].
23. Chalykh N.N. Rylskii Sviato-Nikolaevskii muzhskoi monastyr: istoriia i sovremennost [Rylsk St. Nicholas friary: the history and the current times]. Kursk, 2001. 191 p. [In Russian].

Received on May 10, 2023

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

E-mail: korotkyi@knu.ua

ORCID: 0000-0003-0448-1967

BECOMING THE INTELLECTUAL: PAVLO POPOV'S EDUCATION
AT RYLSK THEOLOGICAL SCHOOL AND KURSK THEOLOGICAL SEMINARY
(BASED ON MATERIALS FROM PERSONAL FOND)

The goal of the work. With the help of the materials from the personal archive of Pavlo Popov, mainly his diaries, to investigate one of the periods of the life of the iconic scientist and teacher of the Soviet era, which included his studies at the Rylsk Theological School and the Kursk Theological Seminary. We realize that we will see this process mainly through the eyes of our hero. **Research methods.** To reproduce the early period of the life of Pavlo Popov, theoretical principles and methods of modern biographical studies were used, as well as historical-comparative and deductive research methods. **Scientific novelty.** For the first time, the entire material set of the personal fond of Pavlo Popov, which is stored in the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Fond 285, 7,795 storage units), was analyzed. It is about the education of the fond creator at the Rylsk Theological School and the Kursk Theological Seminary. The young man's reading circle, which went beyond the curriculum of the educational institution and influenced his choice of his further life path, was partially reconstructed. **Conclusions.** Currently, there is no complete scientific biography of Pavlo Popov, and the basis for writing it should be prepared. Several educational institutions, both religious and secular, formed the personality of the intellectual. Studying at the Rylsk Theological School and the Kursk Theological Seminary became an important period of his life. It was in Kursk that most of his life values were formed, which led to the seminarian rejecting an ecclesiastical career in favor of a secular one.

Key words: Pavlo Popov, scholar-intellectual, biography, Rylsk Theological College, Kursk Theological Seminary, seminarian.